

шення реальних доходів, підвищення тривалості життя, розширення чи пряме відтворення населення, забезпеченість населення житлом і соціальними послугами, підвищення долі висококваліфікованої праці у структурі зайнятості, зростання значення освіти, розвиток людського капіталу і ряд інших.

Державна соціальна політика має реалізуватися в організаціях через використання соціальних технологій, розвиваючи людський капітал опираючи на багатство української культури, на її унікальні досягнення і традиції.

Література

1. Конституція України від 28.06.96 // ВВР. – 1996.
2. mhtml:./C:/Users/Maria/Desktop/Buklib_net-15_3_Методи регул.
3. Буковинська М.П. Социальные технологии как способ регулирования трудовых отношений в корпорациях / Диссертация д.е.н. – М., ФГОУ ВПО «РАГС при Президенте РФ», 2008. – С. 166.
4. Статистичний щорічник України «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – С. 358.

М.І. МАЛЬОВАНІЙ,
к.в.н., доцент, УНУС

Теоретико-методичні підходи до визначення поняття «соціальний захист»

Розглянуто наукові підходи до визначення поняття «соціальний захист» та його взаємозв'язку з іншими категоріями та поняттями. Проведено критичний аналіз та визначено основні особливості трактування поняття «соціальний захист» вітчизняними та зарубіжними вченими. Запропоновано авторське визначення поняття «соціальний захист» з інституціональної точки зору з використанням елементів системного підходу.

Ключові слова: соціальний захист, соціальна політика, соціальне страхування, соціальне забезпечення, соціальна допомога, соціальна безпека, соціальна справедливість.

Рассмотрены научные подходы к определению понятия «социальная защита» и его взаимосвязи с другими категориями и понятиями. Проведен критический анализ и определены основные особенности трактовки понятия «социальная защита» отечественными и зарубежными учеными. Предложено авторское определение понятия «социальная защита» с институциональной точки зрения с использованием элементов системного подхода.

Ключевые слова: социальная политика, социальное страхование, социальное обеспечение, социальная защита, социальная политика, социальная справедливость.

Scientific approaches to the definition of the concept «social protection» and its interrelations with other categories and concepts are considered. The basic features of the interpretation of the concept «social protection» by native and foreign scientists are analyzed. The author's definition of the concept «social protection» from the institutional point of view with the use of the system approach elements is offered.

Постановка проблеми. З набуттям незалежності в Україні розпочалося становлення нової економічної думки, направленої на дослідження змін в економічному і соціальному жит-

ті українського суспільства. Формування ефективної системи соціального захисту населення завжди перебувало в колі наукових інтересів вітчизняних дослідників. Це пояснюється головним чином його важливістю як для економіки, так і для суспільства в цілому. Протягом останнього часу в Україні значно зросла кількість досліджень, присвячених проблемам теорії, методології та практики соціального захисту. Разом із тим із розширенням тематики наукових досліджень виникла потреба в уточненні понятійно-категоріального апарату, а саме поняття «соціальний захист» та його взаємозв'язку з такими поняттями, як «соціальна політика», «соціальне страхування», «соціальне забезпечення», «соціальна допомога», «соціальна безпека», «соціальна справедливість» тощо.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Дану проблему в останні роки досліджували як вітчизняні – І.В. Калачова, Е.М. Лібанова, Б.О. Надточій, О.Ф. Новікова, О.Г. Осауленко, О.М. Палій, М.М. Руженський, С.М. Синичук, В.А. Скуратівський, Е.М. Хапланова; так і зарубіжні вчені – В.В. Антропов, В.В. Зіма, Н.Н. Олімських, В.Д. Роїк, Н.В. Сударева, Г.В. Сулейманова, Є.І. Холостова та інші. Незважаючи на наявність значної кількості наукових досліджень з даної тематики, проблема визначення поняття «соціальний захист» залишається і на даний час доволі актуальною по декількох причинах: по-перше, саме поняття «соціальний захист» застосовується в економічних дослідженнях нещодавно, через що в науковій літературі зустрічається вільне трактування та інколи ототожнення його з іншими категоріями та поняттями; по-друге, у процесі дослідження соціального захисту науковці розглядають його з різних точок зору (економічної, соціальної, політичної, правової тощо), використовуючи різноманітні методи дослідження (системний аналіз, інституціональний аналіз, функціональний аналіз, ретроспективний аналіз тощо), що не дає змогу коректно та чітко визначити смислове навантаження даного поняття, ускладнюють сприйняття його змісту, цілісності та ком-

плексності; по–третє, в Україні відбуваються складні процеси реформування соціально–економічного устрою, що призводить до зміни принципів, форм та методів реалізації різних типів державної політики, в тому числі соціальної.

Метою статті є розробка пропозицій щодо визначення поняття «соціальний захист» з інституціональної точки зору на основі критичного аналізу наявних наукових підходів та визначення основних особливостей трактування даного поняття вітчизняними та зарубіжними вченими.

Виклад основного матеріалу. Сам термін «соціальний захист» вперше було використано в США у 1935 році, коли було прийнято закон про соціальний захист (Social Security Act). Хоча є й інші погляди на виникнення даного терміну. Так, Н. Болотіна вважає, що вперше даний термін було застосовано в Росії у прийнятому 31 жовтня 1918 року Положенні про соціальне забезпечення трудящих [5, с. 36]. Зарубіжні дослідники притримуються думки, що дискусії про соціальний захист появились у 1948 році під час закріплення прав людини на соціальне забезпечення в Загальній декларації прав людини (Universal Declaration of Human Rights) та у перших актах Міжнародної організації праці [41, р. 5]. Проте, незважаючи на різні погляди щодо першооснов виникнення терміну «соціальний захист», сам він широко почав використовуватися лише наприкінці 80–х років і до кінця 90–х років XX ст. став об'єктом наукових досліджень.

На думку багатьох вітчизняних (М.М. Руженського [22, с. 12], О.Ф. Новікової, О.Г. Осауленка, І.В. Калачової [28, с. 45], В.А. Скуратівського, О.М. Палія [26, с. 91], В.В. Капильцової [29, с. 14–15], О. Бендасюка [19, с. 123], А. Гончарова [7, с. 127]) та зарубіжних науковців (В.В. Антропова [2, с. 8–9], Є.І. Холостової [37, с. 91], В.В. Зими [9, с. 35], Н.В. Сударевої [32, с. 44], В.Д. Роїка [21, с. 14–15], Н.М. Олімських [20, с. 179]), у результаті переходу в колишніх країнах СРСР від командно–адміністративної економіки до ринкової термін «соціальний захист» замінив собою «соціальне забезпечення», яке, на думку Є.І. Холостової, в радянській економіці характеризувало специфічну організаційно–правову форму соціального захисту, яка здійснювалася безпосередньо державою [37, с. 91]. Такий погляд є частково вірним, оскільки умови та принципи організації соціального захисту населення в Радянському Союзі базувалися на переконанні, що в умовах соціалізму захищати людей немає від кого і від чого, їх потрібно забезпечувати. Недарма в Конституції Радянського Союзу гарантувалося право на працевлаштування, пенсійне забезпечення, соціальне забезпечення в разі втрати працездатності тощо [11]. Головним суб'єктом, який забезпечував виконання цих прав, виступала переважно держава, яка безпосередньо і здійснювала фінансування за рахунок державних коштів виплату всіх видів соціальних допомог. З переходом до ринкових відносин цілком природно змінилися принципи фінансування соціальних виплат та відбувся поступовий перехід від принципу «забезпечення» до принципу «страхування», що

спонукало використання нової категорії для пояснення соціально–суспільних явищ.

Водночас термін «соціальний захист» розпочали широко використовувати і в західних країнах світу, де не спостерігалося кардинальних соціально–економічних перетворень. Тому пояснення необхідності використання терміну «соціального захисту» замість «соціального забезпечення» лише умовами переходу від командно–адміністративної до ринкової економіки є дещо некоректним. Вважаємо, що використання терміну «соціальний захист» в науковій думці наприкінці XX ст. було об'єктивною необхідністю внаслідок розширення принципів, форм та методів реалізації соціальної політики держави. В розвинутих країнах світу, як і в республіках колишнього Радянського Союзу, на початку 90–х років XX ст. відбувалося реформування системи соціального забезпечення шляхом поступового переходу від державного фінансування соціальних програм до загальнообов'язкового державного та приватного соціального страхування. Таким чином, спостерігалося значне розширення засобів, форм та методів реалізації соціальної політики держави, що об'єктивно вимагало застосування нового терміну, який би за смисловим навантаженням коректно відображав основні характеристики нової системи.

Оскільки поняття «соціальний захист» використовується у науковій думці нещодавно, то деякі вчені [17, 18, 24, 25, 31, 33] ототожнюють його із «соціальним забезпеченням» або залишаються в рамках традиційних категорій «соціальне забезпечення» та «соціальне страхування», а інколи і зовсім заперечують необхідність використання даної категорії: «оскільки він позбавлений конкретного змісту» [30, с. 57].

Є.І. Холостова [37, с. 93] пояснює хибне трактування поняття «соціальний захист» та його ототожнення з іншими категоріями невірним перекладом широко використовуваного в західних країнах терміну *social security*, який можна перекласти на українську мову як соціальна безпека, соціальна захищеність, соціальні гарантії, соціальний захист. Ми не в повній мірі погоджуємося з даною точкою зору, оскільки в іноземній термінології присутній також термін *social protection*, який широко використовується західними вченими, і однозначно перекладається як «соціальний захист». Слід відзначити, що різниця між термінами *social protection* і *social security* не суттєва, якщо позначати загальні контури діючої системи. Однак при детальному розгляді соціально–економічних категорій ігнорування їхніх особливостей призводить до двозначності в трактуванні даних понять.

Слід відзначити, що й іноземні науковці та дослідники мають проблему з чітким розмежуванням понять *social protection* і *social security*, що визвано, на їхню думку, «бідністю теорій соціального захисту» в сучасних наукових дослідженнях [40]. Можливо цілком впевнено стверджувати, що розробка питань соціального захисту як у рамках міжнародних, так і національних досліджень лише знаходиться на початку свого становлення, що вимагає від науковців подальших

досліджень у цьому напрямі. Особливий науковий інтерес становить проблема визначення самого поняття «соціальний захист», що ускладнюється його перебуванням на межі кількох наук: філософії, соціології, економіки, політології, права. Це пояснює те різноманіття різних визначень та точок зору на соціальний захист, яке спостерігається в сучасній вітчизняній та зарубіжній науковій думці.

На сьогодні в економічній теорії та практиці не існує стало визначення поняття «соціальний захист», що обумовлено різноманітними підходами з боку дослідників до його трактування. На основі науково-критичного аналізу вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень нами виділено основні концептуальні підходи до проблеми визначення поняття «соціальний захист», які за певними ознаками можна згрупувати таким чином:

1. Соціальний захист як функція держави (суспільства). Ряд дослідників, розглядаючи соціальний захист як функцію держави або суспільства, беззаперечно, мають право на таку точку зору, оскільки турбота про своїх громадян, і передовсім підтримка та допомога найменш захищеним верствам населення, залишається одним із головних пріоритетів сучасної соціальної держави. Так, на думку Н. Флорескул, соціальний захист слід трактувати як функцію суспільства по забезпеченню соціального положення громадянина, що склалося внаслідок дії соціальних ризиків, відповідно до умов, які визначаються з його невід'ємних і загальноновизнаних прав [34, с. 37]. Російські дослідники, визначаючи соціальний захист як функцію держави [8, с. 13], обмежують її загальність та можливість характером суспільно-політичного устрою і тією соціально-економічною і політичною ситуацією, яка сформувалася в країні у певний період часу. Такий підхід більш вірно відображає ситуацію, яка склалася у світі з розвитком національних системи соціального захисту – у розвинутих країнах з демократичним устроєм (країни ЄС, США, Канада, Австралія, Японія тощо) і відносно стабільним економічним зростанням вони досягли свого найвищого рівня розвитку; у країнах, що розвиваються (країни колишнього СРСР, Бразилія, Мексика, Індія, Китай тощо), відбувається становлення даної системи; у багатьох країнах світу (більшість країн Африки, країни Південно-Східної Азії, деякі країни Центральної Америки) система соціального захисту реалізовується переважно лише через благодійництво (насамперед через допомогу міжнародних організацій та ООН) і частково через державне соціальне забезпечення для окремих верств населення. Ототожнюючи соціальний захист лише з функцією держави або суспільства, автори значно звужують поняття даної категорії, наділяючи її властивістю лише характеризувати певні особливості держави як системи. В той же час соціальний захист не лише характеризує, а й реалізує дану функцію безпосередньо на практиці. Тому, на нашу думку, дане визначення коректно використовувати лише в тому разі, коли йде мова про державу або суспільство як систему, що має певний набір функцій, принципів та форм їх реалізації.

2. Соціальний захист як комплекс (сукупність) дій, заходів, методів, гарантій, прав, інститутів тощо. Другий підхід до трактування соціального захисту характеризується широким колом елементів, які використовуються для забезпечення соціального захисту населення з боку держави та суспільства. Водночас за широтою включення елементів можна чітко виділити дві групи авторів. Перші розглядають соціальний захист достатньо широко, включаючи всі економічні, правові, організаційні, соціальні та інші заходи, а також механізми їх здійснення, які може використовувати держава і суспільство (в особі окремих громадян, спілок, організацій тощо) для забезпечення матеріального та духовного життя населення. Так, наприклад, група авторів на чолі з професором Є.І. Крихтіном визначає соціальний захист як комплекс правових, економічних і організаційних заходів щодо виявлення причин соціальних ризиків, оцінки їхнього можливого впливу на різних етапах прояву, а також забезпечення соціальних гарантій відповідно до економічних умов розвитку суспільної системи [29, с. 15]. Так само широко до визначення соціального захисту підходять і Е.М. Лібанова та О.М. Палій, розглядаючи його як комплекс організаційно-правових (створення інститутів соціального захисту та законів, що регулюють їх діяльність) та економічних заходів, спрямованих на забезпечення добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах [13, с. 381]. Водночас автори другої групи, у своїх трактуваннях дещо звужують соціальний захист, обмежуючи його: 1) певними верствами населення – згідно з Н.М. Абакумовою, соціальний захист – це комплекс правових, економічних та соціальних гарантій, що забезпечують кожному працюючому право на безпечну працю, збереження здоров'я у процесі праці, економічний захист і підтримку робітників та їх сімей у випадку тимчасової втрати працездатності на виробництві, медичну, соціальну і професійну реабілітацію [1, с. 3, 4]; О.Г. Бернацька розглядає соціальний захист як «комплекс оперативних дій, направлених на підтримку благосостояння тих груп населення, которые наиболее болезненно переживают те или иные нововведения в потребительской сфере» [4, с. 18]; на думку О.М. Савінова та Т.Ф. Зарембо, соціальний захист – це «совокупность социально-экономических мероприятий, проводимых государством и направленных на обеспечение нетрудоспособных граждан...» [23, с. 3] (у даному випадку соціальний захист поширюється лише на працююче населення або на найменш захищені його верстви); 2) лише законодавчо закріпленими соціальними гарантіями – Є.І. Холостова та А.С. Сорвіна вважають, що під соціальним захистом розуміється сукупність законодавчо визначених економічних, соціальних, юридичних гарантій і прав, соціальних інститутів та установ, що забезпечують їх реалізацію та створюють умови для підтримки життєзабезпечення і діяльного існування різних соціальних верств і груп населення, передусім соціально вразливих [27, с.45]; О.Е. Мачульська та Ж.А. Гор-

бачова визначають соціальний захист як сукупність законодавчо закріплених економічних і правових гарантій, що забезпечують дотримання найважливіших соціальних прав громадян і досягнення соціально–прийнятого рівня життя [14, с. 3] (згідно з даними визначень соціальний захист направлений лише на попередження та ліквідацію тих соціальних ризиків, які визначені законодавчо); 3) захистом лише з боку держави – О.А. Хасбулатова та І.Г. Ермиш характеризують соціальний захист як «комплекс государственных мер, направленных на обеспечение средств к жизни части населения, оказавшегося в силу тех или иных причин в трудной жизненной ситуации (временно не занятого по объективным причинам, нетрудоспособного, имеющего ограниченные возможности здоровья и т. д.)» [36, с. 4].

3. Соціальний захист як система інститутів, заходів, гарантій, засобів тощо. Даний підхід, на нашу думку, найбільш повно та коректно характеризує соціальний захист як систему, що за допомогою сукупності елементів направлена на досягнення своєї основної мети – забезпечення умов для нормальної життєдіяльності людини, а також підтримку та захист її від різного роду соціальних ризиків. Недарма в наукових дослідженнях термін «соціальний захист» нерозривно пов'язаний із поняттям «система». Водночас у систему соціального захисту науковці включають різні елементи. А.М. Бабич, Є.Н. Єгоров, Є.Н. Жильцов визначають соціальний захист як систему гарантій, що забезпечують дотримання найважливіших прав людини на гідний рівень життя [3]. В даному визначенні характеристика системи є не повною, оскільки не зрозуміло, хто і яким чином буде втілювати дані гарантії на практиці. В.В. Москаленко вважає, що «соціальний захист – це система заходів і відповідних інститутів, призначених для забезпечення нормального існування людини, підвищення рівня задоволення її соціальних потреб, якості життя та перспектив» [15]. Дане трактування є більш широким порівняно з попереднім, однак в ньому, по–перше, не визначено, які заходи будуть застосовуватися, а по–друге, не зрозуміло, які інститути мала на увазі автор. Деякі автори трактують соціальний захист лише з точки зору держави – О. Бендасюк розглядає соціальний захист як «систему державних заходів щодо забезпечення належного матеріального та соціального становища громадян у разі виникнення несприятливих умов, а саме: повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та інших випадках, передбачених законодавством» [19], що залишає поза увагою приватне соціальне страхування та допомогу. Неправомірним, на наш погляд, є розуміння соціального захисту як системи економічних, правових, організаційних та інших заходів держави із забезпечення соціальних прав і гарантій громадян, дія якої спрямована на турботу держави та суспільства про громадян, яким потрібна допомога у зв'язку з віком, станом здоров'я, соціальним становищем, недостатнім забезпеченням засобами існу-

вання тощо [16, с. 558]. Безсумнівно, дані категорії населення потребують і мають право на допомогу в першу чергу, проте у суспільстві є також інші особи, які потенційно можуть потрапити під дію різного роду соціальних ризиків і також потребувати соціального захисту. В.Д. Роїк ще більше обмежує коло осіб, які мають право на соціальний захист, включаючи до них лише працівників: «Социальная защита – это система экономических, социальных, правовых, организационных, медицинских и технических мер по защите работников от неблагоприятных факторов (социального и профессионального риска), ухудшающих качество их трудовой жизни, с целью охраны здоровья, трудоспособности работников, их материального положения с помощью создания на предприятиях, в регионах и государстве специальных механизмов, фондов, включая страхование, и институтов социальной защиты, в случаях и на условиях, установленных законодательством и трудовыми отношениями» [21, с. 25]. Таким чином, автори вірно визначають соціальний захист населення як систему, проте у своїх визначеннях не досить повно відображають всі її елементи та властивості.

4. Соціальний захист як діяльність (підтримка) держави. Не підлягає сумніву, що соціальний захист населення – це основна складова соціальної політики держави, яка несе відповідальність за забезпечення гідного життя людей у країні, їх вільний і повноцінний розвиток. Разом із тим це не означає повного державного забезпечення для кожного громадянина, а припускає створення таких економічних, правових, соціальних, організаційних та інших можливостей, при яких кожна людина має можливість завдяки власним зусиллям забезпечити для себе і своєї сім'ї достатньо високий рівень життя та матеріального благополуччя. Тому розгляд соціального захисту лише як діяльності держави практично співпадає з розгалуженою системою державних соціальних гарантій, якими охоплюється все населення країни згідно з Конституцією або іншим законодавчим актом. Так, наприклад, І.С. Ярошенко визначає соціальний захист «як діяльність держави, яка спрямована на запобігання ситуаціям соціального ризику в нормальному житті особи, що забезпечує підтримання оптимальних умов життя й закріплена у системі правових норм щодо регулювання суспільних відносин, які складаються при задоволенні потреб особи в належному матеріальному забезпеченні із спеціальних фондів через індивідуальну форму розподілу, замість оплати праці чи як доповнення до неї, у випадках, передбачених законодавством, у розмірі не нижчому від гарантованого державою мінімального рівня» [39, с. 6]. Мінімальний рівень цих гарантій визначається конкретними історичними умовами кожної країни. Багато дослідників, прив'язуючи соціальний захист лише до діяльності держави, обмежують коло осіб, які мають на нього право: на думку Н.М. Внукової, соціальний захист – це державна підтримка верств населення, які можуть зазнавати негативного впливу ринкових процесів з метою забезпечення відповідного життєвого рівня, тобто заходи, що включають

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ПРОБЛЕМИ

надання правової, фінансової, матеріальної допомоги окремим громадянам (найбільш вразливих верств населення), а також створення соціальних гарантій для економічно активної частини населення [6, с. 8]; за визначенням Є.М. Ікінгіна та Ф.М. Неганова, соціальний захист – це «целенаправленная деятельность государственных властных структур, социальных институтов и отдельных лиц по оказанию социальной помощи и поддержки малообеспеченным, уязвимым и недееспособным социальным группам, слоям, отдельным индивидам, а также отдельным демографическим и территориальным группам в наиболее неблагоприятные социально-экономические периоды развития общества» [10, с. 15]. Іншими словами, держава формує свого роду «страхове поле», куди включаються певні категорії населення, яким держава забезпечує, на основі комплексу постійних або періодичних економічних, соціальних, медико-психологічних, організаційних, правових та інших заходів, соціально прийнятний рівень життя, який відповідає мінімальним гарантіям, закріплених законодавчо в певній країні. У той же час держава намагається створити умови для швидкого повернення таких людей до повноцінної участі у житті суспільства. Деякі автори, намагаючись більш ширше розкрити зміст соціального захисту як діяльності держави, виходять за його межі, прирівнюючи його до соціальної політики держави – Є.М. Хапланова визначає соціальний захист як діяльність держави щодо встановлення та забезпечення соціально-економічних і соціально-культурних прав людини і громадянина, що відображає найрізноманітніші сторони соціальної політики держави. Це і охорона здоров'я, і забезпечення житлом, і здобуття освіти, і охорона материнства та дитинства, і матеріальне забезпечення непрацездатних і інших потребуючих підтримки громадян, і соціальне обслуговування тощо [35, с. 434–438]. Даний підхід до трактування соціального захисту, на наше переконання, є занадто вузьким, оскільки:

1) умови соціально-економічного розвитку вимагають необхідність соціального захисту не лише окремих найбільш вразливих верств населення, а й усіх без виключення громадян. В цьому випадку ми повністю підтримуємо думку Е.М. Лібанової, яка визначає соціальний захист як матеріальне забезпечення всіх без виключення громадян не нижче соціальних нормативів та забезпечення гідних умов проживання [12, с. 12];

2) соціальний захист припускає, окрім створення гарантованої системи життєзабезпечення тих чи інших груп населення шляхом забезпечення їхніх прав на певний рівень матеріально чи іншої допомоги, формування в об'єктів такого захисту певних обов'язків по відношенню до держави і окремим суб'єктам соціального захисту, що покликано мінімізувати патерналістські настрої у суспільстві та стимулювати розвиток у людей самозахисту;

3) соціальний захист в широкому значенні має за мету не лише створення безпечного соціального середовища, а й забезпечення відтворювальних процесів в усіх сферах соціально-економічних відносин;

4) соціальний захист реалізується не лише в межах визначених законодавчо державою, що робить його універсальною та всеохоплюючою системою.

5. Соціальний захист як інститут. Трактування соціального захисту як суспільного інституту є одним із найбільш продуктивних та конструктивних підходів. Визначення соціального захисту з даної точки зору дає змогу досліджувати проблеми його розвитку, за висловом М.М. Руженського, «в міждисциплінарному рівні та комплексно» [22, с. 22]. Водночас обмеження соціального захисту лише рамками інституту (суспільного, правового, економічного, соціального тощо), як це, наприклад, наведено О.Г. Чутчевою, яка визначає соціальний захист як самостійний правовий інститут, який поєднує відособлену групу юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, які характеризують прагнення суспільства відгородити своїх членів від загрози неможливості задоволення потреб, визнаних їм основними і важливими з метою забезпечення стійкого розвитку усього суспільства [38, с. 16], обмежує його можливість вирішувати значне коло питань економічного, соціального, політичного, психологічного, організаційного та правового характеру.

Аналіз та узагальнення підходів до визначення поняття «соціальний захист» дозволяє зробити такі висновки:

1) «соціальний захист» є скоріш за все поняттям збірним, яке використовується практиками, вченими та політиками. При цьому його зміст відображає самі різні сторони соціальної політики держави;

2) визначення поняття «соціальний захист» утруднюється тим, що дана проблема відноситься до міждисциплінарної, де важко віддати перевагу економіці, соціології чи політології. Важома роль тут також належить філософії, психології, медицині, праву і іншим наукам. Це обумовлює необхідність застосування різнопланових знань, широкої компетенції науковців, необхідності поєднання різних методик досліджень;

3) оскільки проблема соціального захисту є відносно новою, у вітчизняній та зарубіжній науковій думці спостерігається високий рівень плюралізму, який не дає змоги сформулювати єдиний погляд при трактуванні поняття «соціальний захист»;

4) залежність соціального захисту як суспільного інституту від рівня соціально-економічного розвитку певної держави прямо впливає на наукові погляди щодо проблеми соціального захисту.

Неоднозначність та різноманітність наукових поглядів на трактування поняття «соціальний захист» вимагає розробки комплексного підходу, який дасть змогу упорядкувати термінологічний апарат, визначити місце соціального захисту в економічній та соціальній політиці, розкрити зміст, задачі, принципи, функції, форми, методи, прийоми соціального захисту і розробити підходи для ефективного аналізу його стану і управління ним. Успішна реалізація теоретичних завдань дозволить удосконалити і практику соціального захисту.

На наш погляд, найбільш прийнятно розглядати соціальний захист з інституціональної точки зору з використанням

елементів системного підходу, визначаючи його як систему соціальних інститутів та інституцій, що забезпечує формування та організацію безпечного соціально-економічного розвитку людини. Використання інституціонального підходу дає можливість вирішити міждисциплінарні проблеми при визначенні поняття «соціальний захист», розглядаючи його у нерозривному зв'язку як з розвитком суспільства так і економічної системи. Соціальні інститути як специфічні утворення забезпечують відносну стійкість зв'язків та відносин у рамках соціальної організації суспільства та функціонують у нерозривному зв'язку з його розвитком. Через соціальний інститут суспільство задовольняє свої об'єктивні потреби в регулюванні особливо важливих сфер діяльності і соціальних відносин. По суті, у соціальному інституті матеріалізується певний вид суспільних відносин.

При визначенні поняття «соціальний захист» на основі інституціонально-системного підходу, на нашу думку, слід врахувати такі моменти:

1) соціальний захист існує у нерозривному зв'язку з суспільством і економікою і перебуває у постійному розвитку як соціально-економічний інститут;

2) загальна еволюція соціального захисту характеризується поступальним рухом, кожен наступний етап якого супроводжується розширенням об'єктів, суб'єктів, видів, форм і методів надання соціального захисту, при цьому періодичні негативні зміни у самій системі виникають переважно внаслідок обмеженості ресурсів (економічна криза, демографічна криза, війна тощо) в певний період часу;

3) незважаючи на усезагальність системи соціального захисту, слід розуміти, що її постійно діючою основою залишатиметься допомога, яку в різних формах надають менш захищеним верстам населення;

4) основними факторами, які впливають на процеси розвитку системи соціального захисту, є біологічні, економічні, культурні, соціальні, політичні, релігійні, ідеологічні і наукові. Кожен з цих факторів у певний момент розвитку системи соціального захисту може бути превалюючим, визначаючи основні контури діючої системи;

5) соціальний захист завжди носитиме системний характер, оскільки при реалізації своїх функцій перебуває в тісному взаємозв'язку з різноманітними соціально-економічними системами;

6) соціальний захист є невід'ємною складовою загальної системи життєзабезпечення суспільства, а тому історично відповідає рівню розвитку і ресурсним можливостям конкретного суспільства.

Таким чином, соціальний захист включає в себе інститути і інституції (інституціональне середовище), які оточують людину протягом її життя: традиції, історичний досвід, норми поведінки, державні установи, муніципальні і приватні організації тощо. Сформоване і прогресуюче інституціональне середовище створює такі умови, при яких стають можливими інвестиції у фізичне, психологічне, соціальне здоров'я людини, його при-

родний капітал, рівень його освіти. Тому інституціональне середовище, якщо є попит на певні види послуг, здатне забезпечити їх реалізацію. При цьому рівень та якість даних послуг тісно залежить від рівня розвитку суспільства та економічної системи. У випадку соціального захисту, спостерігаються ціленаправленні інвестиції як з боку індивіда і сім'ї, так і з боку суспільства. Соціальні інститути є вузлами перетину взаємодій людей в процесі формування коштів соціальних фондів, отримання різноманітних видів соціальних допомог та послуг, організації благодійних організацій тощо. Цілком можливо стверджувати, що чим ширший буде спектр взаємовідносин, тим краще та ефективніше буде здійснюватися обмін матеріальними та нематеріальними благами між суб'єктами інституціонального середовища соціального захисту. Мобільність інституціонального середовища соціального захисту, його гнучкість і здатність реагувати на зміни в суспільстві та економіці дасть можливість не лише не стримувати еволюцію економіки і суспільства у цілому, а й стимулювати цьому розвитку і направляти його, створюючи сприятливі умови для розвитку людини.

Висновки

Враховуючи вищенаведений критичний аналіз наукових досліджень та основні підходи до визначення поняття «соціального захисту», узагальнюючи наявні дефініції та використовуючи інституціонально-системний підхід, нами сформовано авторське визначення поняття «соціальний захист». Соціальний захист – це система соціальних інститутів і інституцій, яка характеризується сукупністю функцій, принципів, соціальних норм, організацій і впливає на становлення стійких форм соціальної поведінки та дій людей. Її значення полягає в тому, щоб за допомогою нормативно-правових, економічних, соціально-психологічних, організаційно-технічних засобів, з одного боку, створити сприятливі соціально-економічні умови для всебічного розвитку людини, як соціального, культурного та економічного індивіду, а з іншого – гнучко реагувати на зміни в соціально-економічній системі, запобігаючи виникненню різного роду соціальних ризиків або мінімізуючи їх наслідки для людини. На наш погляд, дане визначення не може повністю описати усю систему соціального захисту, зважаючи на її багатоплановість, складність та наявність великої кількості взаємопов'язаних елементів, кожен з яких, в свою чергу, також являється складною системою. Водночас даним визначенням ми охопили найбільш загальні характеристики соціального захисту, що дає можливість чітко визначити її функції та місце в соціальній політиці держави та визначити її взаємозв'язок з іншими поняттями.

Література

1. Абакумова Н.Н. К вопросу о социальной защите человека труда в России // Проблемы праці, економіки та моделювання: Зб. наук. праць. – Ч. 1. – Хмельницький: НВП Евріка ТОВ, 1998. – С. 3–4.

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ПРОБЛЕМИ

2. Антропов В.В. Социальная защита в странах Европейского Союза. История, организация, финансирование, проблемы / В.В. Антропов. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2006. – 271 с.
3. Бабич А.М. Экономика социального страхования: Курс лекций / А.М. Бабич, Е.Н. Егоров, Е.Н. Жильцов. – М., 1998. – 189 с.
4. Бернацкая Е.Г. Территориальное регулирование доходов населения: (на примере Российской Федерации): автореферат дис. кандидата экономических наук: 08.00.05 / МГУ им. М.В. Ломоносова / Е.Г. Бернацкая. – М., 1992. – 20 с.
5. Болотина ?. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять / Н. Болотина // Право України. – 2000. – №4. – С. 37–39.
6. Внукова Н.М. Соціальне страхування. Конспект лекцій для студентів спеціальностей 7.050104, 7.050105 усіх форм навчання / Н.М. Внукова, Н.В. Кузьминчук. – Харків: Вид. ХДЕУ, 2004. – 216 с.
7. Гончаров А. Поняття соціального захисту / А. Гончаров // Підприємство, господарство і право. – 2009. – №10. – С. 126–129.
8. Жеребин В.М. Уровень жизни населения / В.М. Жеребин, А.Н. Романов. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2002. – 592 с.
9. Зима В.В. Социальное обеспечение как структурный элемент системы социальной защиты населения / В.В. Зима // Среднерусский вестник общественных наук. – 2010. – №1. – С. 36–39.
10. Икингрин Е.Н. Социальная защита населения северных городов России: теория, методология, практика / Е.Н. Икингрин, Ф.М. Неганов. – Уфа: Из-е Башкирск. Ун-та, 2001. – 140 с.
11. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сес. Верховного Совета СССР девятого созыва 7 окт. 1977 г. – М.: Прогресс, 1982. – 68 с.
12. Лібанова Е. Бідність в Україні: визначення, критерії та показники / Е. Лібанова // Україна: аспекти праці. – 2001. – №6. – С. 12.
13. Лібанова Е.М. Ринок праці та соціальний захист / Е.М. Лібанова, О.М. Палій. – К., 2004. – 491 с.
14. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения / Е.Е. Мачульская, Ж.А. Горбачева. – М., 1998. – 278 с.
15. Москаленко В.В. Сутність соціального захисту та його місце в політиці соціальної держави / В.В. Москаленко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 21. Політичні науки. – Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – С. 41–44.
16. Нагребельний В.П. Соціальний захист / В.П. Нагребельний, Н.Б. Болотина // Юридична енциклопедія: В 6 т. – К., 1998. – Т. 5. – С. 558.
17. Надточій Б.О. Роль соціального страхування в умовах соціальної держави та ринкової економіки / Б.О. Надточій // Соціально-економічні аспекти промислової політики. Соціальна політика і людське розвиток: Сб. науч. тр. – Т.2. / НАН України. Ін-т економіки пром-сти.; Редкол.: Амоша А.І. (отв. ред.) і др. – Донецьк, 2003. – С. 509–517.
18. Надточій Б.О. Соціальне страхування чи соціальне забезпечення? Погляд з позицій системи прав, установ і принципів / Б.О. Надточій // Україна: аспекти праці. – 2003. – №1. – С. 31–34.
19. Бендасюк О. Державне управління соціальним захистом населення в умовах ринкової економіки / О. Бендасюк // Галицький економічний вісник. – 2010. – №1(26). – С. 123–126.
20. Олимских Н.Н. Социальная защита населения: понятие и содержание / Н.Н. Олимских // Вестник Удмуртского университета. – 2007. – №2. – С. 179–186.
21. Роик В.Д. Основы социального страхования / В.Д. Роик. – М.: Анкил, 2005. – 256 с.
22. Руженський М.М. Система соціального захисту населення у транзитивному суспільстві: Монографія / М.М. Руженський. – К.: Ін-т підготовки кадрів держ. служби зайнятості, 2005. – 383 с.
23. Савинов А.Н. Организация работы органов социальной защиты: Учеб. пособ. / А.Н. Савинов, Т.Ф. Зарембо. – 2-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 192 с.
24. Синичук С.М. Право соціального забезпечення України: навч. посіб. / С.М. Синичук, В.Я. Бурак. – К.: Знання, 2003. – 306 с.
25. Сирота И.М. Право социального обеспечения в Украине: Учебник. / И.М. Сирота. – Х.: «Одиссей», 2000. – 373 с.
26. Скуратівський В.А. Основы соціальної політики: навч. посібник / В.А. Скуратівський, О.М. Палій. – К.: МАУП, 2002. – 200 с.
27. Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие / Отв. ред. Е.И. Холостова, А.С. Сорвина. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 427 с.
28. Соціальна захищеність населення України / О.Ф. Новікова, О.Г. Осауленко, І.В. Калачова та ін. – Донецьк; Київ: ІЕП НАН України, Держкомстат України, 2001. – 360 с.
29. Соціальна політика та економічна безпека / Під заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Є.І. Крихтіна. – Донецьк: Каштан, 2004. – 336 с.
30. Стаховська Н.М. Соціальне забезпечення чи захист? / Н.М. Стаховська. // Предприимательство, хозяйство и право. – 2000. – №8. – С. 54–57.
31. Стичинський Б. Право соціального забезпечення: проблеми становлення і розвитку / Б. Стичинський // Право України. – 2002. – №6. – С. 86–87.
32. Сударева, Н. В. Понятие социальной защиты: многоаспектный анализ / Н.В. Сударева // Вестник Поволжской академии государственной службы. – 2008. – №1. – С. 44–48.
33. Сулейманова Г.В. Социальное обеспечение и социальное страхование / Г.В. Сулейманова. М., 1997. – 367 с.
34. Флорескул Н. Система соціального захисту населення як чинник формування соціальної держави / Н. Флорескул // Вісник КНТЕУ. – 2009. – №2. – С. 34–46.
35. Хапланова Є.М. До визначення поняття «соціальний захист осіб похилого віку» / Хапланова Є.М. // Форум права. – 2008. – №1. – С. 434–438.
36. Хасбулатова О.А. Модернизационные аспекты системы социальной защиты населения / О.А. Хасбулатова, И.Г. Эрмиш // Женщина в российском обществе. – 2010. – №3. – С. 4–8.
37. Холостова Е.И. Социальная політика: Учеб. пособие. / Е.И. Холостова. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 204 с.
38. Чутчева О.Г. Правове регулювання соціального захисту громадян України: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.05 / Нац. ун-т внутр. справ. / О.Г. Чутчева. – Х., 2003. – 20 с.
39. Ярошенко І.С. Організаційно-правові форми соціального захисту людини і громадянина в Україні: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 [Електрон. ресурс] / І.С. Ярошенко; Київ. нац. екон. ун-т ім. В.Гетьмана. – К., 2006. – 20 с.

40. Hiroy Y. The Convergence of Social Insurance and Social Welfare // Review of Social Policy. – 1997. – №6. – P. 1–15.

41. S.Cook, N.Kabeer. Socio-economic security over the life course: A global review of social protection. – England, Institute of Development Studies, 2009. – 31 p.

О.П. КОВАЛЬ,

к.е.н., Національний інститут стратегічних досліджень

Традиційні та новітні загрози пенсійній системі

У статті аналізуються механізми впливу традиційних та новітніх чинників, які становлять загрозу для пенсійної системи як окремої складової економічної та соціальної безпеки України.

Ключові слова: пенсійна система, загрози, економічні та соціальні чинники.

В статье анализируются механизмы влияния традиционных и новейших факторов, которые представляют угрозу для пенсионной системы как отдельной составляющей экономической и социальной безопасности Украины.

Ключевые слова: пенсионная система, угрозы, экономические и социальные факторы.

The article analyzes the mechanisms of influence of traditional factors that the latest that threaten the pension system as a separate component of economic and social security of Ukraine.

Постановка проблеми. Пенсійна система як складова фінансової системи держави не тільки знаходиться під впливом певних, зовнішніх по відношенню до неї ризиків та загроз, а й сама може бути їх джерелом насамперед для соціальної, економічної та політичної складових безпеки держави. Тому окремим завданням експертів з пенсійного забезпечення є ідентифікація та моніторинг загроз для пенсійної системи з метою або їх запобігання (нейтралізації), або регулювання параметрів (а за необхідності й концептуальних засад) пенсійної системи з метою недопущення (мінімізації) негативного впливу на безпеку держави.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Традиційним загрозам пенсійній системі у профільній літературі приділяється досить багато уваги. Так, стан сучасного пенсійного забезпечення проаналізовано Л. Ткаченко [1]. Стану фінансів Пенсійного фонду України присвячено увагу у [2]. Демографічну ситуацію як загрозу пенсійній системі описано у [3]. Але дослідження новітніх загроз пенсійній системі майже зовсім відсутні.

Метою статті є спроба якомога більш детального осмислення як традиційних, так й новітніх загроз для пенсійної системи з метою розробки запобіжних заходів.

Виклад основного матеріалу. В найбільш узагальненому вигляді сучасну структуру загроз пенсійній системі наведено на рисунку. Коротко охарактеризуємо кожну з них.

Традиційним загрозам пенсійній системі присвячено достатню кількість доробків як вітчизняних, так і зарубіжних спеціалістів, оскільки здебільшого вони тягнуться ще з радянських часів. Тому дозволимо собі, не вдаючись до деталей, узагальнити результати попередніх досліджень.

Демографічна ситуація. В контексті пенсійної проблематики для її оцінки найчастіше використовують співвідношення кількості пенсіонерів до кількості платників пенсійних внесків (інколи в доробках західних дослідників використовується термін «коефіцієнт системного навантаження»). Цей показник може варіюватися по різних джерелах інформації, але в цілому згідно з оцінками Аналітично-дорадчого центру «Блакитна стрічка» у 2011 році він дорівнює 88% [3]. Протягом 2012–2013 років відбувається незначне зниження показника до 87%, після чого він починає стало зростати та сягне у 2050 році 117%. Іншими словами, за умови збереження існуючих демографічних тенденцій четверо працівників утримуватимуть майже п'ятьох пенсіонерів. Причинами цього сумного явища є низький рівень народжуваності та зниження тривалості життя.

Низький рівень народжуваності. Згідно з прогнозами демографів тенденція до вимирання населення в Україні зберігається до 2050 року (див. табл.).

Отже, незважаючи на стале підвищення сумарного коефіцієнту народжуваності, навіть за більш сприятливим прогнозом ООН, до середини поточного століття Україна не в змозі вийти на рівень хоча б простого відтворення населення. В пенсійному контексті це означає, що кількість працездатного населення для створення суспільного продукту стало зменшуватиметься, отже й зменшуватиметься рівень споживання майбутніх пенсіонерів.

Зниження тривалості життя. За даними служби статистики, середня тривалість життя в Україні становить 70,4 року (для чоловіків 65,2 року, для жінок – 75,5 року) та постійно зростає [4]. Не ставлячи під сумнів достовірність цієї інформації, зазначимо лише, що вказана тенденція може вважатися справедливою лише у короткочасній ретроспективі, тобто має локальний характер.